

ЦУ
Б 48

1604/—

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

БЕРЕЖНЯК Валентина Миколаївна

ГОНЧАРСЬКА ЛЕКСИКА СХІДНОПОЛІСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

10.02.01 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ 1996

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310736

Ш/41.4-3

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови НАН України

Науковий керівник - доктор філологічних наук
професор Гриценко Павло Юхимович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук
професор Бевзенко Степан Пилипович,
кандидат філологічних наук
доцент Романюк Петро Федорович

Провідна установа - Інститут українознавства
ім. І. П. Крип'якевича НАН України

Захист відбудеться 19 червня 1996 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04 в Українському державному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Широкова, 9)

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Автореферат розіслано 18 травня 1996 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради *Вишневська* Г. П. Вишневська

Актуальність дослідження. Стан дослідження гончарської лексики, яка функціонує в українських діалектах, не можна визнати задовільним, оскільки до сьогодні немає докладного монографічного опису цієї лексики та повного її словника. Відомості про гончарську лексику в українських діалектах обмежуються окремими статтями Г.Г.Дідківської, М.Ф.Кривчанської та ін. Досі відсутня інформація про склад, семантику, географію, мотиви номінації, генезу цієї лексики східнополіського діалекту. І хоча останнім часом з'явилася спеціальна праця про гончарство Лівобережної України (Пошвайло О. Етнографія українського гончарства. - Київ - Опішне, 1993), все ж вона не вирішує зазначених проблем, оскільки в ній інформація про східнополіське гончарство подана фрагментарно і не спирається на нові дані - сучасне обстеження центрів гончарства Східного Поділля. Тому залишається актуальним докладний збір і опрацювання лексики вказаного регіону, зокрема і з'ясування відношення гончарської лексики східнополіського діалекту до відповідної лексики суміжних українських, російських та білоруських діалектних зон.

До гончарської діалектної лексики належать як вузьколокальні одиниці, так і поширені на значній українськомовній території та спільні з літературною мовою назви. У зв'язку з недостатнім вивченням цієї лексики на всьому українськомовному обширі досі залишаються не дослідженими східнополіські локалізми; до того ж у наш час залишилося небагато осередків, де виготовляється посуд та інші побутові речі з глини.

Метою дисертації є вияв центрів виробництва глиняного посуду, створення повного реєстру гончарських термінів на підставі польових записів та зафіксованих раніше різними джерелами матеріалів, аналіз їх складу, структурної організації та відношення до лексики інших українських та суміжних білоруських і російських діалектних зон.

Завданням праці є:

1) збір за спеціальною програмою і систематизація лексики гончарства з усіх збережених до сьогодні центрів виробництва гончарського посуду на Східному Поліссі;

2) здійснення семантичного аналізу гончарської лексики;

3) окреслення давніх та інноваційних шарів досліджуваної лексики;

4) встановлення відношення гончарської лексики східнополіського діалекту до цієї ж лексики суміжних діалектних зон.

Матеріалом дослідження послужили польові записи автора, здійснені у 88 населених пунктах Чернігівської області (Бахмацький, Борзнянський, Городнянський, Ічнянський, Коропський, Коршківський, Менський, Ніжинський, Ріпкинський, Новгород-Сіверський, Семенівський, Сосницький, Чернігівський, Щорський райони), Сумської області (Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Шосткинський, Ямпільський райони). У процесі обстеження гончарських центрів зафіксовано лексику на позначення 238 понять, пов'язаних з гончарним промислом. Використано також опубліковані та рукописні джерела з української діалектології.

(словники, атласи, збірники текстів, картотеки до Атласу української мови та Загальнослов'янського лінгвістичного атласу).

Методологічною основою дисертації є принципи системності та історизму, які передбачають дослідження явищ у взаємозв'язках та історичному розвитку. Окреслені в дисертації завдання розв'язуються за допомогою описового і зіставно-типологічного методів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше здійснено системний опис гончарської лексики східнополіських говірок, з'ясовано її структурну організацію, виявлено українсько-білорусько-російські, українсько-білоруські та українсько-російські ізоглоси у галузі цієї лексики.

Теоретичне і практичне значення дисертації визначається тим, що спільні для ряду денотатів лексеми та дериваційні зв'язки відображають зовнішню структурну і функціональну подібність реалій та в цілому системний характер словникового складу говірки, який виявляється у розподілі слів за лексико-семантичними парадигмами. Метафоричність, метонімічність, лексична субституція зумовлюють появу вторинних назв, які ускладнюють семантичну структуру лексем.

У науковий обіг введено значний за обсягом новий лексичний матеріал, який може бути використаний у лексикологічних дослідженнях, для створення "Словника гончарської лексики", "Словника українських народних говірок", при підготовці "Лексичного атласу української мови", а також у навчальній роботі.

Апробація роботи. Дисертація обговорена на засіданні відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Окремі положення дослідження викладалися у доповідях на звітних наукових конференціях викладачів Ніжинського педінституту (1930-1995 рр.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції (Херсон, 1995 р.), Міжнародній науковій конференції (Гомель, 1996 р.): важливіші положення дисертації відбиті у чотирьох публікаціях.

На захист виносяться такі положення:

1. Лексика гончарства східнополіського діалекту утворює складну систему з різними типами відношень у межах тематичної групи (ТГЛ). Розвиток семантичної структури лексем детермінується денотативним планом, у переважній більшості змінним, та типовими моделями семантичної еволюції лексики говірок.

2. Назви гончарського посуду неоднорідні за походженням: більшість назв цієї групи лексики складають давньоруські елементи, які здебільшого сягають праслов'янських оснów; власне українські інновації становлять незначну частину, а запозичення складають близько 10%.

3. Типологія ізоглос лексики гончарства показує, що досліджувана мовна територія об'єднується контактними та дистантними зв'язками з іншими українськими (середньо- та нижньонадніпрянською, північнослобожанською, середньополіською, покутсько-буковинською) діалектними зонами, суміжними і віддаленими білоруськими та російськими зонами. З'ясування ареалів поширення

гончарської лексики сприяє глибшому розумінню етапів становлення східнополіської виробничої лексики в цілому і гончарської зокрема, дає змогу виявити вузьколокальні утворення. Найбільше локалізмів відзначено серед назв окремих видів горщиків та глиняних мисок, менше - на позначення посуду для пиття, ринок та інших різновидів гончарських виробів.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків і додатків, останній включає "Словник гончарської лексики східнополіського діалекту", індекси аналізованої лексики, списки джерел, літератури та умовних скорочень, а також карту "Центри гончарства Східного Полісся".

У **Вступі** розглядається проблематика і напрями дослідження лексики гончарства східнополіського говору, розкривається історія розвитку гончарства та регіональні особливості цього промислу на Східному Поліссі, подається короткий огляд етнографічних джерел про способи виготовлення і форму, орнаментацию гончарських виробів та систему продажу. Окремо висвітлюється стан дослідження гончарської лексики східнополіського діалекту, подається короткий огляд лінгвістичних джерел лексики цього промислу.

У вступі також обґрунтовується актуальність обраної теми, формулюються мета і завдання роботи, визначаються джерела, методи дослідження. Підкреслено, що особливістю гончарного промислу Східного Полісся було виготовлення гончарами не більше 5 - 6 розмірів одного виду посуду (напр.: горщиків виготовляли

лише шести розмірів, з яких п'ять - постійно використовувались у побуті, а один - на замовлення). По п'ять розмірів виготовляли й полив'яні миски. Глечики, макітри і тикви - переважно по три, інколи - по два, чотири, п'ять розмірів. Кількість величин (розмірів) посуду визначалася рівнем розвитку гончарства в конкретному осередку, потребами населення, спеціалізацією місцевих гончарів та особливостями сировини.

Перший розділ "Лексика на позначення глиняного посуду" присвячений аналізу структури цієї ТГЛ. Відзначено, що у складі лексики східнополіських говірок назви гончарських виробів становлять розгалужену групу, що зумовлено структурою реалемного плану - багатим асортиментом гончарських виробів.

Гончарство на цій території здавна було дуже поширеним промислом; у кожному осередку виробляли різноманітні глиняні вироби, зокрема, горщики, глечики, миски, чашки, кубки, чарки, банки та ін. У східнополіському говорі досі існує багато назв різновидів посуду, який виготовляли й з інших матеріалів: дерева, металу, скла. Найпоширенішими назвами дерев'яного посуду були: 'миска, по'лумисок, х'л'ібниц'а, со'лонка, 'лож'ка; 'кузол', 'кубок, бз'бамок, 'чарка; поширеними назвами скляного посуду, зокрема для пиття, досі є 'келих, 'чарка, 'кубок, 'кофш. Частина посуду виготовлялася як з глини, так і з металу, проте особливість матеріалу не відбита в опозиції назв. Спільними для глиняного і металевого посуду, напр., є назви к'рид'ка, 'кубок. Прототипами сучасних металевих глечиків є відповідні глиняні

вироби: глечик, кум'янець, косятка. Досі поряд з глиняними співіснують скляні та металеві вироби, які номінативно не розрізняються: казанець, л'ялька, кувалка та ін. Поряд з гончарством останнім часом постала нова галузь виробництва - виготовлення посуду із художнього скла.

Упродовж тривалого часу, до ХХ ст., у кожному гончарному осередку існувала усталена кількість традиційних форм глиняних виробів, які виготовлялися гончарами для задоволення потреб місцевого населення, зокрема для приготування і зберігання страв, тривалого зберігання продуктів, здійснення різноманітних обрядів. Кожен предмет мав закріплене практикою призначення, поза яким він майже не використовувався.

Призначенням глиняних виробів зумовлювалися їх форма та оздоблення. Зокрема, форма горщика пристосовувалася для приготування різноманітних страв у домашній печі: посуд, який ставиться безпосередньо на жар (ринки), має високі трубчасті ніжки, що дає змогу підставляти дно ринки під вогонь. Для зручності перенесення великого посуду на ньому роблять вушка (ручки), напр., у макітрах, мисках-яндолах. Посуд для тривалого зберігання рідини, напоїв має вузьке горло, що дозволяє його закрити. Посуд, з якого виливають рідину, має маленький носик на вінцях (глечики, тикви, ринки). Форма барильця для води надає посудині стійкості при використанні в полі.

Історія реалій свідчить, що сучасна кераміка у своєму розвитку досягла високого художнього і технічного рівня. Поява

швидкохідного гончарного ножого станка із шпичами, двох'ярусного гончарного горна та використання свинцевої й безсвинцевої поливи підвищили якість виробів - посудно-побутової та будівельно кераміки. Першу групу виробів складають різні типи посуду, який диференціюється за: 1) формою, 2)місткістю, 3)призначенням у побуті, 4)використанням у ритуалах, 5)оптовому продажі, 6)характером поливи, 7)наявністю оздоблення. Увесь посуд у говірках досліджуваного регіону мав загальну назву 'посуд, по'суда, на'чин':а. Крім посуду, до першої групи належали деякі побутові вироби (трубки для куріння, лампадки, кадильниці).

Посуд розрізняється за такими ознаками: 1)формою або її окремими деталями, 2)розміром, 3)місткістю, 4)способом виготовлення.

Серед усіх гончарських виробів найбільшим розмаїттям форми відзначаються горщики. У східнополіських говірках зафіксовані такі їх назви: стоў'бум, 'росле горш'ч'а, гар'шата 'бол'шиє 'високий полив'яний горщик'; плос'куша, 'вибочениї 'горщик 'широкий полив'яний горщик'; ма'токка, ма'ле горш'ч'а, гор'шата 'м'ек'шиє, 'горщик на'вибочениї 'низький полив'яний горщик'. За призначенням розрізняють ва'р'їїниї, нева'р'їїниї 'горшчки - відповідно, 'міцний' і 'неміцний'. Назви горщиків у інших говірках не диференціюються за призначенням.

У назвах "польових" горщиків, які використовуються для носіння їжі на поле, відбита диференційна ознака будови реалії: 'пара, 'парка, парн'і'ки, двої'н'і'ки, дв'і'ї'н'атка, двої'ї'н'ак

'два спарені горщики', бл'із'н'ата 'два-три спарені горщики', праї'н'ата 'три спарені горщики'. До цієї групи назв належать бин'а 'два спарені горщики у вигляді дині', тиква 'два спарені горщики, сплющені знизу доверху'. Окрему групу складають назви посуду для квітів, фруктів: 'ваза, 'вазка, 'вазачка, бу'кет-н'ік, бу'кетн'іца, цв'іт'ник, кв'іт'ник, цв'е'точн'ік 'посудина для квітів', ма'катрик 'квітковий горщик у формі невеликої макітри', 'ваза, 'вазка, зрук'тоїниц'а 'посудина для фруктів'.

Деталям горщика, які нерідко є й деталями іншого посуду, притаманні спільні назви, які ув'язують між собою мікрогрупи назв, співвідносних з глечиками, мисками, макітрами: напр., дно, 'денце, 'денечко, д'нище, спуд 'нижня частина посуду', пук, о'пука, пу'чок 'середня випукла частина посуду', в'іт, 'в'ітчик, в'е'н'ец, бриж, ру'бец', 'коло 'верхня частина посуду у вигляді рубчика', п'леч'і, 'видемка 'спадина між вінцями і випуклою частиною посудини'.

Для зберігання молочних продуктів призначаються переважно г'лечики. У східнополіських говірках глечики без вушок мають назву гла'дишка, гла'дишечка. За формою розрізняються: г'лечик, г'л'ечик (гл'ек, гл'ук), 'гарлоч, гла'дишка, ку'шин, куйшин (глек від гла'дишки відрізняється наявністю ручки і пипки на вінцях). Подібну до глечика форму має більш витягнутий гла'дишчик. Реалія зафіксована в сусідніх російських та білоруських селах, де має таку ж назву. Назва тик'вастиї г'лечик 'глечик з широким горлом для зберігання молока, води' засвідчує перехід-

ність форми реалії від глечика до "тикви"-горщика з високою звушеною шийкою. Зовнішня ознака глечика нерідко зумовлювала появу описових назв з вказівкою на форму реалії: ши'йатиї с'леччик 'глечик з довгою шийкою', бо'катиї, 'вибочениї 'глечик з опуклими боками', за'ужениї, ушко'виї, переви'язкуватиї - 'глечик з вузькими, неопуклими боками'. за формою вирізняється ще 'сирка 'глечик з відбитим горлом чи надбитою шийкою'

Серед типів посуду для рідини окрему групу становлять лексеми 'тикеа ('тикоюїка, 'тикеочка) 'глиняна посудина випуклої форми для води', п'лоска 'плоска глиняна посудина для води', во'в'анка, вад'а'ниї с'леччик 'глечик для води', ку'бишка 'посудина овальної форми з вузьким отвором для води', кор'чага 'продовгувата коротка посудина для води', бак'лага (бак'лаж'ка, 'бокла) 'продовгувата з високою шийкою посудина для води; ба'рил'це, бо'чонок 'посудина у вигляді бочечки', 'дин'а 'посудина, яка формою нагадує диню', кума'нец', ку'ман 'кругла посудина з високою шийкою для води та спиртних напоїв'. Семантика назви кума'нец' деталізується за допомогою означень, що входять до словосполучення: зак'ритиї кума'нец' 'куманець з середньою частиною у вигляді круга без просвіту', од'критиї кума'нец' 'куманець з середньою частиною у вигляді круга з просвітом'. За своїм виглядом куманці бувають давнішої форми - прос'тиї кума'нец' - і новішої - стил'і'зованиї кума'нец' (з ручкою у вигляді хвоста і з носиком у вигляді головки птаха чи звіра). Поширеними на території Східного Полісся донедавна були глиняні

пляшки, бутилки, графини, які останнім часом витіснені з ужитку відповідним скляним посудом.

Поширеною серед назв гончарського посуду у східнополіських говірках є лексема 'миска. Поряд з цією узагальненою назвою існують лексеми *дан'дола*, *ла'танка* 'велика миска, здебільшого з двома вухами', *'таз'ік*, *та'зок* 'велика миска з двома вухами та прямими незаокругленими вінцями', *'бал'іца*, *ба'д'іца* 'низька миска з двома вухами круглої чи овальної форми', *в'лукто* 'миска прямокутної форми для зоління білизни', *'бодн'а* 'глибока полив'яна миска для зберігання сала', *'кад'іб* 'висока миска з прямими боками й розширеними вінцями, яка використовується для годування худоби', *по'мїтниц'а* 'глибока миска з вухами для помий'. Особливості форми посудини передають описові словосполучення *гарш'чечнище* 'миски, *роз'ложиста*, *в'ін'часта* 'миска; зафіксовано також назви різновидів мисок: *сал'а'тирка* 'миска середнього розміру для салату', *па'лумисок*, *та'р'елка* 'низька, розложиста мілка миска з великими вінцями, використовується для других страв'.

Окрему мікрогрупу назв утворює номінація *ринка*: *'ринка* 'округла чи продовгувата глибока посудина з кришкою для засмажування м'яса, овочів', *у'т'атниц'а* 'ринка для засмажування качатини', *гу'с'атниц'а* 'ринка для засмажування гусятини', *жа'роїн'а* 'ринка для засмажування будь-якого м'яса чи картоплі', *поро'с'атниц'а* 'ринка для засмажування свинини', *да'ї'н'іца* 'ринка для засмажування м'яса чи овочів'. Назви посуду для збе-

рігання істівних запасів утворюють окрему мікрогрупу: 'бан'ка, з'банка 'глиняна посудина циліндричної форми для зберігання круп, меду', с'лойк, сло'їт 'глиняна посудина циліндричної форми для зберігання варення'; назви посуду для пиття: 'чашка, к'ружка, куюїш, че'р'пак, 'кузлик, куз'метка, п'і'тун, 'пурої-ниц'а, кар'ватка, каў'раска. У досліджуваних говірках відзначено абсолютну синонімію назв посуду для пиття: куюїш - че'р'пак, кар'ватка - каў'раска, 'чашка - к'ружка.

Головною класифікаційною ознакою для назв горщиків є місткість, величина реалії. Найбільші горщики у східнополіських говірках мають назву стаў'н'ік, зо'л'і'н'ік, 'сал'н'іца, оди'нець, по'л'ак; горщики трохи меншого розміру - сур'ноз, ж'лукто, в'ладовець, ва'ре'тка, 'п'ідворотен'; горщики середнього розміру - о'б'едн'ік, подо'б'едн'ік, ка'лаш, ало'вець, стаў'ник, подо'динец', подсуо'нозок, бе'зименець; найменші горщики - вк'ладш, злиўник, зли'вач, нероз'пак, гар'шата, гар'н'атка, пи'тунчик, мо'лошник, 'каш'ник. При цьому на диференційну ознаку розміру накладається інша - призначення. Так само послідовно відзначена різна величина й у назвах глечиків: мо'лошник, гла'дишечка, (1 л), 'гарлоч, 'чашка, к'ринка (0,5 л), гла'дишка, куў'шин, г'лечик (3-4 л), г'ладш (5 л); при цьому узагальненою назвою є г'лечик.

Аналогічна диференціація простежується і серед назв мисок: найбільші миски - ла'танка, в'е'л'ікайа 'м'іска, та'зок, ван'дола, си'рун; середні - с'е'р'едн'аіа 'м'іска, 'ваз'ка,

¹мисочка, ²ли¹бока ¹миска, ¹соусник, ¹лаз¹ка, по¹лумисок; найменші - ¹покришка, ста¹лова ¹миска, па¹р¹ел¹, ма¹лайа ¹м¹ска, па¹р¹лка, б¹л¹уд¹це.

Поняття 'посудина великого розміру для води, солонни' у східнополіських говірках передається як словосполученнями ма¹к¹тра стау¹н¹чна, ~ п¹дворот¹нева, ~ зол¹н:у¹кова, ¹п¹калка ~, так і окремими лексемами мако¹т¹ер, мако¹т¹ор, ма¹котра; велика (на 5 - 6 л) мак¹тра - лексемами ва¹рейчна ма¹к¹тра, п¹дво¹ротн¹а ~; найменша - кала¹шева ма¹к¹тра, ма¹кошик.

За ёмккістю назви глиняного посуду у східнополіських говірках рср³зняються зр³дка: однол¹т¹рови¹, двол¹т¹рови¹, трил¹т¹рови¹ ¹горщик ¹ под. Ще р³дше ця модель номінації виявлена в назвах мисок: дес¹ацл¹т¹ров¹ ¹миска, п¹ацнац¹:ацл¹т¹рова ~, двоц¹:ацл¹т¹рова ~ 'миска'; залежно від вмісту так само розр³зняються і назви глиняних банок: л¹т¹ровайа ¹банка, двоцл¹т¹ровайа ~, троцл¹т¹ровайа ~.

Диференційною ознакою назв посуду зр³дка виступає спос³б виготовлення, здебільшого при номінації горщиків: ¹жоу¹т¹, ¹син¹т¹ ¹горщики, за¹курени¹, ¹чорни¹ ¹посуд, ¹сиви¹ та ¹димчасти¹ посуд, чер¹вони¹ ¹посуд.

Вдалося зафіксувати поодинокі факти номінації: ²лечик із х¹рестиком, ~ х¹решчком, хреш¹чати¹ ~, св¹а¹та ²ла¹дшка, коли на шийці для молочного ²лечика написано маленький хрестик, маг³чний оберег вмісту посуду.

За характером мотивації аналізована лексика под³ляється на

таку, що має прозору мотивацію, і таку, що втратила відчутний зв'язок з мотиватором, - демотивована чи із затертою мотивацією. Типовими мотиваційними ознаками серед назв посуду виступають: а) дія. б) інша реалія, в) ознака, г) властивість, г) якість виробу. Численною підгрупою назв глиняного посуду з прозорою мотивацією є похідні від назв дій, для виконання яких цей посуд здебільшого використовується: ва'р'ін:ик, ук'ладшш, злиў'ник, за'л'т'н:ик, 'мазел'ник, пи'тун, пи'тунчик, 'пуо'їни'а, че'рпак, мар-'Гун, св'е'т'л'н'ік, пад'в'есн'ік, свистун'ц'і, б'р'азкал'ц'а; такий же мотив номінації мають і назви деяких частин гончарського посуду: ру'бец', за'худ, 'пояс. Похідними від назв інших реалій є назви горш'чок, кв'іт'ник, цв'іт'ник, цв'е'точн'ік, н'іч'ник, к'ринка, 'бочка, 'чарочка, 'сал'н'іца, гу'с'атни'а, у'т'атни'а, 'масл'ен'іца, медаў'н'іца; абад'ки, 'в'ітчик, кра'йок, 'пупчик, га'лоўка, 'дужка, г'руди, 'шпа, 'пузо, п'леч'і, 'вушко, с'т'ієнки. Незначну за кількістю групу назв утворюють лексеми, які зберігають зв'язок з назвами ознак: па-ло'в'ец', 'розшир, 'в'шлежка, бере'жок, 'коло. Група лексем, що мотивована формою виробу, об'єднує назви бл'із'н'ата, 'дин'а, 'покришка, пу'чок, о'пука.

Назви гончарського посуду з непрозорою мотивацією поділяються на а) генетично питомі лексеми, б) запозичення. Генетично питомі, але формально видозміненою є назва кар'ватка (давньоруське карзана 'церковна скарбниця').

Окрему групу назв гончарського посуду з непрозорою мотива-

цією становлять запозичені слова, серед яких можна виділити ранні (XII - XIV ст.), пізні (XV - XVII ст.) та нові (XVIII - XIX ст.) запозичення. Раннім запозиченням у гончарській лексиці є кор'чага (з тюркських); пізніми - кума'нец' (з тюркських), 'бодн'а, 'кутол', к'руж'ка (з німецької через польське посередництво). Нові запозичення: к'варта (з латинської через польське посередництво), ко'ноўка (з німецької через польське посередництво), 'келих, по'л'ак, з'банок, 'бал'іа, с'лодік (з польської), бу'кетн'ік, па'р'ілка, друш'лак, бан'дола, 'лазка, ба'рило, 'супн'іца (повністю лексема, або твірна основа - з німецької), 'миска (з народнолатинської через польське посередництво), 'соусник (основа - з французької), лам'падка (з середньогрецької), 'л'ул'ка (з тюркських), кон'фетниц'а (з італійської).

Демотивованими назвами є ко'рец', 'банка. Окремі лексеми мають затерту мотивацію. Це нечисленна група слів на позначення глиняного посуду та назв його частин: ма'х'ітка, бу'катин'ка.

У другому розділі "Східнополіська лексика гончарства на тлі суміжних діалектних систем" розкрито зв'язки гончарської лексики східнополіського говору з іншими українськими діалектними зонами та контактними і дистантними діалектами білоруської, російської мов. З'ясування цих зв'язків сприяє глибокому розумінню етапів становлення східнополіської лексики гончарства. Спираючись на свідчення лексикографічних і лінгвогеографічних джерел, аналізовану лексику поділяємо на: а)східнополіські локалізми; б)лексеми, зафіксовані у багатьох українських

говорах; в) лексеми, поширені в українських і російських говірках, а також в українських і білоруських говірках; г) лексеми, які є спільними для українських, російських і білоруських говірок.

Слід зазначити, що власне поліських локалізмів аналізованого говору порівняно небагато. До них відносимо: подо¹б'єдн'ік 'горщик на 2 - 2.5 л', в¹ладовец' 'горщик на 10 л', ка¹лаш 'горщик на 2.5 л', йало¹вец' 'горщик на 7 - 9 л', оди¹нец' 'горщик на 20 - 30 л', подо¹динец' 'горщик на 4 - 5 л', судо¹ноз 'горщик на 8 - 10 л', пу⁰дсу¹нозок 'горщик на 4 - 5 л', бе¹зиме⁰нец' 'горщик на 3 л', по¹л'ак 'горщик на 1 л', зли¹їник 'горщик на 1 л', по¹ўзлі¹вач 'горщик на 8 - 10 л', нероз¹нак 'горщик на 1 л', тра¹ї'на¹ла 'зліплені докупі три глиняні горщики для носіння їжі на поле', з¹лечик із х¹рестиком 'глечик для молока, на шийці якого виписаний маленький хрестик', ка¹ўраска, 'пу⁰їница' 'посудини для пиття', пад¹в'єск'ік 'глиняний світильник', ку¹рулика-чорто¹гонка, 'глиняний посуд для ладану, який використовували при окуриванні хати', 'миска 'миска'. Історичні джерела також не фіксують цих лексем, тому не можна з певністю визначити час їх можливої появи.

У східнополіському та інших українських діалектах джерела фіксують назви борщ'ї¹ник 'горщик, у якому варять борщ', п'ї¹воротен' 'горщик на 10 л', ўк¹ладш 'горщик на 2 - 3 л', ке¹їтні¹к 'горщик для кімнатних квітів', 'шкєва 'горщик для води', 'сулн'їца 'миска для супу'.

Найявні лінгвогеографічні та лексикографічні джерела дозволили встановити коло українсько-білоруських, українсько-російських та українсько-російсько-білоруських ізоглот.

До українсько-російських спільних форм належать: *пос'куша*, *'каш'ник*, *сме'тан:иц'а*, *ноч'н'ік*, *'бодн'а*, *медаў'н'іца*, *кума'нец'*, *кар'ватка*, *ку'рушка*, *йендо'ва*, *бад'іа*, *ба'рило*. Назви *пос'куша* та *бад'іа* джерела фіксують з XIV ст., *'бодн'а*, *йендол'а* - з XVI ст., а *кума'нец'* та *ба'рило* - з XVII ст. Інші лексеми мають інноваційний характер.

На порубіжжі між українською і білоруською мовними територіями пролягає смуга перехідних говірок. Східнополіські говірки межують безпосередньо з південно-східними білоруськими говірками (гомельськими), з іншими білоруськими говірками вони перебувають у дистантних відношеннях. Спільними для східнополіських і білоруських говірок є лексеми *о'б'едн'ік*, *стоў'бун*, *пи'тунчик*, *парн'і'ки*, *б'ліз'н'ата*, *бу'кетн'ік*, *по'лумисок*, *к'варта*, *по'мії'ниц'а*, *цукор'ниц'а*, *п'л'ашка*, *'кад'іб*, *'бал'іа*, *'ринка*, *б'р'азкотка*, *свис'тул'ка*, *стаў'н'ік*.

Окремо виділяємо лексеми, спільні для українських (східнополіських), російських, і білоруських (суміжних) говірок. Серед них знаходимо явища різної часової глибини, відмінні за умовами виникнення в досліджуваних говірках і напрямками формальних і семантичних трансформацій. Ця група лексики найчисленніша. Для прикладу розглянемо назви на позначення глиняного посуду для молока.

Східнополіське *гла'дѣшка* 'гличик без вушка для молока' - російське брянське *г'ладѣшек*, донське *гла'душка*, південне (без докладнішого територіального скреслення) *гла'дѣшка*, західне *гла'дѣш* - білоруське могилівське *ла'дѣшка*, 'ладѣш, мінське, вітебське, слуцьке *гла'дѣшка*, *г'ладѣш*, *гла'дѣшык'і*.

Східнополіське *глек*, *г'лечик*, *г'лечичок* 'гличик з ручкою' *гл'ек*, *гл'ок*, *гл'урок*, *г'л'ечик*, *г'лади'ш* 'великий гличик' - російське курське, смоленське, брянське *гл'ек*, *гл'ок* 'гличик з ручкою', воронезьке *гл'ек* 'вузька глиняна корчажка', брянське *гл'ок* 'горщик з носиком для зберігання конопляного масла', курське, смоленське *гл'ек* 'глиняний рукомийник', красноярське *г'л'ечка* 'кринка з молоком', курське, воронезьке, орловське *г'л'ечик*, смоленське *г'л'еч'ек*, архангельське *гла'дун*, курське *гла'док*, калузьке *гла'душ* - білоруське левєвське *гл'ок*, *гл'ак* 'горщик з коротким горлом', могилівське *гл'а'чок*, мінське *гл'е'ч'ек*, вітебське *гал'і'йак*, берестейське *г'лэшык* 'маленька чарочка'.

Східнополіське 'гарлоч 'гличик' - російське орловське, тверське, брянське, калузьке *гор'лач*, тверське, новгородське, поковське, калузьке *гор'лан*, *гор'лач'ик*, рязанське, кемеровське *гор'ланка*, казанське *гор'лач* 'дійниця', калузьке *гор'лун*, *гор'л'ич'ик* 'кринка без носика та ручки для молока'; томське, пензенське *гор'л'анка*, тверське *гор'л'анч'ик* - білоруське могилівське 'гарлоч, 'гарлач, мінське, слуцьке *гар'лачык*, *гар'лач*, *гар'л'ак* 'жбан'.

Східнополіське 'з'ірка 'гличик з відбитим горлом' - російське краснодарське з'и'р'ун, з'е'р'унч'ик 'маленький кувшин' - білоруське лоевське 'з'ірка, берестейське 'зэрка, 'зэрочка 'гладиска з відбитим верхом'.

Східнополіське ку'ш'ін, ку'шин 'гличик, графин' - російське орловське, воронезьке, тамбовське, брянське, курське, кубанське, краснодарське ку'шин, брянське ку'шин'ик, владимирське ку'ш'ин, вятське куш'тан, пензенське куш'ин'ик, пензенське ку'жин; пор. також вятське кур'шин, калужське кзу'шин - білоруське могилівське, вітебське, гомельське, гродненське ку'шын, кук'шын, каў'шын, ку'шынок, куў'шын, кук'шычык.

Східнополіське к'ринка, кри'ноўка 'глиняна посудина для молока' - російське куйбишевське, томське к'р'инка 'посудина для молока', рязанське, псковське, івановське к'р'инка 'горщик для молока з однією ручкою', тульське, пензенське к'р'инка 'кружка місткості від 2 до 5 склянок', архангельське к'р'инка 'глиняна миска для вершків, посуд для тіста', архангельське, новосибірське к'ринка-зон'чарка 'горщик для молока', к'ринка с'ер'е'дова 'горщик місткості до 5 л' - білоруське лоевське, могилівське к'ринка.

У Висновках синтезовано спостереження над назвами предметів гончарського виробництва. Відзначено, зокрема, що тривале заняття гончарством жителів окремих сіл та містечок Східного Полісся зумовило поступове розширення асортименту глиняних виробів, якими задовольнялися потреби населення в столовому гос-

подерському, ритуальному та іншому посуді, що відбилося на складі, структурній організації та семантиці назв посуду.

Номінація реалій вказує на чітке протиставлення груп назв кухонного, побутового посуду та на актуальність ряду диференційних ознак реалій, що відбиті в їх називанні, зокрема, форми виробів (розрізняють високі й широкі посудини, приземкуваті широкі і сплющені; овоїдної, циліндричної і конусоподібної форми; з ручками і без них; з покриттями та без них). Диференційними ознаками у назвах глиняного посуду найчастіше виступають форма і призначення, рідше - місткість, в поодиноких випадках - літраж та спосіб виготовлення. Серед засобів номінації гончарського посуду переважає однослівна, зрідка спостерігається номінація у формі усталеного або варіативного словосполучення.

Спостерігається взаємозв'язок між елементами мікрогруп лексем, співвідносних з різними реаліями; передусім це стосується назв деталей посуду, які ув'язують у цілість всю ТГЛ.

Значна частина назв гончарського посуду має прозору мотивацію, лише деякі - непрозору; численна підгрупа мотивованих назв зберігає зв'язок з назвами дій та інших реалій (їк'ладш, че#р'пак, б'р'азкал'це; це'e'точн'ік, кри'чоўка); з назвами якості виробу та їх властивостей, ознак зберігає зв'язок незначна кількість назв посуду. Велику групу слів з непрозорою мотивацією складає формально трансформована і запозичена лексика (гла'вшка, ло'зан'а, кага'нец'; кума'нец', ко'ноўка, куў'шин).

Географія східнополіської лексики гончарства на тлі суміжних діалектних зон засвідчила наявність локалізмів, які зафіксовані в одному - двох гончарних центрах Східного Полісся; ареали окремих лексем сягають суміжних середньонадніпрянських, північнослобожанських, південноволинських говірок, окремі - продовжуються у степових говірках. Незначна кількість ізоглос сягає покутсько-буковинських, лемківських, закарпатських говірок.

Континуум російської діалектної мови на різну глибину пронизують елементи, спільні із східнополіськими говірками; ареали окремих лексем охоплюють не лише говірки порубіжжя, утворюючи перехідну смугу вздовж мовного кордону, а й віддалені зони, утворюючи острівні ареали. Переважна більшість лексем, спільних і для східнополіських говірок, побутує у центральних російських говорах (орловській, тульській, рязанській, смоленській, тамбовській). Східнополісько-білоруські ізоглоси охоплюють здебільшого суцільні суміжні ареали, лише зрідка - відірвані, віддалені.

Ареали ряду лексем охоплюють українські, російські і білоруські говірки.

Основні положення дисертації викладені в публікаціях:

1.3 лексики східнополіських гончарів // Полісся: мова, історія, культура. - К., 1995. - 0,5 а.

2. Робота вчителя-словесника в умовах місцевої говірки //

Методика. Досвід. Пошук: проблеми вивчення шкільних курсів мови, літератури, українознавства. Науково-методичний збірник. - Вип.2. - Ніжин, 1995. - С.84-88.

3. Роль мови у вихованні особистості // Гуманітарна освіта і проблеми виховання молоді. Матеріали і методичні рекомендації Всеукраїнської науково-практичної конференції 14 - 15 березня 1995 року. - Вип.2. - Херсон, 1995. - С.127-129.

4. Архаїчні елементи лексики східнополіських гончарів // Славянские народы и их культура в современном мире. Материалы международной научной конференции. - Гомель, 1996. - С. 121-123.

Berezhnyak V.M. Lexis of the Pottery Handicraft of the Eastern Woodlands' Dialect. The Dissertation presented for degree of the Candidate of Philology. The speciality: 10.02.01 - Ukrainian language. Ukrainian state Pedagogical University named after M.P.Dragomanov, Kyiv, 1996.

The Dissertation is dedicated to the research of the lexis of the pottery handicraft of the eastern woodlands' dialect in the view of its structural organization, semantics and etymology. Proper corrections are established in the work between pottery lexis of the eastern woodlands' dialect and the lexis of the same thematic group of the closely-related dialectical ukrainian, russin and bielorrussian zones. Dynamics of the development of archaic and new layers of the denominations analyzed is being observed.

Березняк В. М. , Лексика гончарства восточнополесского диалекта. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. Украинский государственный педагогический университет им. М. П. Драгоманова, Киев, 1996.

Диссертация посвящена исследованию лексики гончарного промысла Восточного Полесья с точки зрения состава и семантики, структурной организации и происхождения. В работе определяется отношение гончарной лексики восточнополесского диалекта к аналогичной лексике этой же тематической группы смежных диалектных украинских, русских, белорусских зон. Прослеживается динамика развития древних и более поздних по происхождению анализируемых наименований.

Ключові слова: говір, говірка, ареал поширення, східнополіський діалект, семантика, тематична група лексики.

Березняк

Підписано до друку 17.05.96. Формат 60х84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 244. 1996р. Безплатний
Поліграфічний Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4